

УДК 930.253:929Перетц](477)

А. І. ШАПОВАЛ*

**ЛИСТИ ВИДАТНИХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІВ
В. М. ПЕРЕТЦА І В. П. АДРІАНОВОЇ-ПЕРЕТЦ
ДО ПИСЬМЕННИКА І ІСТОРИКА І. Ф. ЄРОФЕЄВА**

Здійснено аналіз листів В. М. Перетца і В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, і є джерельною базою дослідження життя, діяльності та творчості вчених.

Ключові слова: В. М. Перетц; В. П. Адріанова-Перетц; І. Ф. Єрофеев; епістолярій; Всеукраїнська академія наук.

В особовому фонді № 33 українського філолога та літературознавця, члена-кореспондента АН УРСР Сергія Івановича Маслова (1880–1957), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), відкриті листи видатних українських учених – історика літератури, мовознавця, мистецтвознавця, академіка Петербурзької (з 1914) й Української академії наук (з 1919) Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935) та його дружини, літературознавця та фольклориста, члена-кореспондента АН УРСР (з 1926) і АН СРСР (з 1943) Варвари Павлівни Адріанової-Перетц (1888–1972), надіслані до письменника, історика, літературознавця, етнографа, фольклориста Івана Федоровича Єрофеева (Єрофеїва, Єрофіїва) (1882–1953)¹. До епістолярію додано записку С. І. Маслова, у якій зазначено, що ці листи були куплені ним у спадкоємиці І. Ф. Єрофеева – Марії Іванівни Римарь, 30 червня 1956 р.²

Епістолярна спадщина В. М. Перетца та В. П. Адріанової-Перетц неодноразово привертала увагу науковців³, але їхні листи до І. Ф. Єрофеева досі не були предметом дослідження. Оскільки вони містять важливі відомості про життя, діяльність та творчість учених, у статті ми ставимо мету розкрити зміст і проаналізувати інформаційний потенціал цього епістолярію.

У фонді С. І. Маслова зберігаються 20 листів В. М. Перетца до І. Ф. Єрофеева, що хронологічно охоплюють період з 5 лютого 1905 р. до 8 липня 1935 р., та 6 листів до нього ж В. П. Адріанової-Перетц, написані протягом 17 грудня 1935 р. – 21 березня 1941 р. Переважна більшість листів В. М. Перетца – автографи, і лише 5 із них надруко-

---

* Шаповал Андрій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

вані на машинці (від 16 грудня 1930 р., 22 листопада 1931 р., 11 травня 1932 р., 5 вересня 1933 р., та ще один без початку, що не дає можливості встановити точну дату його написання, однак, імовірно, він був написаний у 1932–1933 рр.). Листи ж В. П. Адріанової-Перетц, навпаки, є машинописами за виключенням одного автографа. Крім того, останній є єдиним листом В. П. Адріанової-Перетц, дату якого не встановлено, але який, на відміну від інших її листів, був написаний за життя В. М. Перетца.

Перший лист В. М. Перетца датований 5 лютим 1905 р. Слід вказати, що у травні 1903 р. В. М. Перетца було обрано екстраординарним професором на кафедрі російської мови і словесності історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира. Восени того ж року він переїхав із Петербурга до Києва та розпочав читати історію російської літератури й спецкурси з окремих її періодів і розділів, зокрема, викладав спецкурс “Література юго-западной России XV–XVIII веков”, у якому знайомив студентів із забороненою тоді історією української літератури. В університеті В. М. Перетц читав й інші курси: вступ в історію літератури, церковнослов’янська мова, історія давньоруської мови, діалектологія, слов’яно-руська палеографія тощо. Восени 1906 р. його було затверджено ординарним професором кафедри російської мови і словесності. Крім того, з вересня 1905 р. і до свого від’їзду з Києва в 1914 р. В. М. Перетц був секретарем історико-філологічного факультету Київського університету.

Вказаний вище документ 1905 р. є власне не листом, а запискою, надісланою В. М. Перетцом до бібліотеки Київського університету з проханням видати студенту І. Ф. Єрофєєву книги, які той проситиме. А щоб співробітники бібліотеки не хвилювалися щодо повернення цих книг, В. М. Перетц прохав надіслати йому для підпису розписки І. Ф. Єрофєєва на видані книги⁴. Записка засвідчує довірливі стосунки між В. М. Перетцом та його учнем І. Ф. Єрофєєвим, який того часу навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету та відвідував семінарії руської філології, що з осені 1904 р. діяв в університеті під керівництвом В. М. Перетца. І. Ф. Єрофєєв досліджував проблему походження українських дум і на одному з наукових засідань семінарії у 1905/1906 навч. році виголосив доповідь “О редакциях украинских дум”⁵.

У 1907 р. І. Ф. Єрофєєв закінчив Київський університет і виїхав до Сімферополя, де викладав у чоловічій гімназії й працював у Таврійській вченій архівній комісії. В “Известиях Таврической ученой архивной комиссии” побачили світ декілька праць І. Ф. Єрофєєва, зокрема, в 1908 р. у Т. 42 збірника була опублікована його стаття “Крым в малорусской народной поэзии XVI–XVII вв., преимущественно в думах”. Цю працю І. Ф. Єрофєєв присвятив пам’яті професора Київського університету В. Б. Антоновича, який помер у березні 1908 р.

Про те, що, мешкаючи в Сімферополі, І. Ф. Єрофєєв продовжував досліджувати українські думи, свідчать й листи В. М. Перетца від 3 вересня та 24 листопада 1908 р., у яких останній надавав молодому науковцю необхідні консультації та поради, маючи намір опублікувати його працю з цього питання. У листах не вказано назву праці та, напевно, йдеться про узагальнюючу статтю І. Ф. Єрофєєва “Українські думи і їх редакції”, що була надіслана В. М. Перетцу, який у 1908 р. очолив філологічну секцію створеного в 1907 р. Українського наукового товариства в Києві (далі – УНТ) та був одним із редакторів “Записок Українського наукового товариства в Києві”. На думку В. М. Перетца, стаття потребувала доопрацювання, і він порадив автору переробити її, взявши до уваги дослідження І. Я. Франка, а також розширити працю додатками⁶.

У листі від 16 лютого 1910 р. В. М. Перетц інформував І. Ф. Єрофєєва, що початок його статті опубліковано у шостій книжці “Записок УНТ” (1909), а її закінчення вийде друком у сьомій книжці збірника вже у 1910 р. Він також висловив здивування тим, що І. Ф. Єрофєєву не було надіслано гонорар за публікацію його статті та шосту книжку журналу, як авторський примірник. У цьому ж листі В. М. Перетц повідомив І. Ф. Єрофєєва, що його обрано дійсним членом УНТ в Києві (рішення Ради УНТ від 26 вересня 1909 р.)⁷ та попросив надіслати членські внески (5 руб.) до контори УНТ за адресою: вул. Володимирська, 42. Крім того, В. М. Перетц запропонував І. Ф. Єрофєєву передплатити “Записки УНТ” за пільговою, як для члена товариства, ціною: 2 руб. за книжку, тоді як для інших передплатників книжка наукового збірника коштувала 5 руб. Щодо подальшої співпраці з товариством, В. М. Перетц радив І. Ф. Єрофєєву звертатися до контори УНТ⁸.

І дійсно, І. Ф. Єрофєєва мав намір дієво співпрацювати з УНТ і надалі, що засвідчують 2 листи вченого до Ради УНТ, виявлені в комплексному фонді ІР НБУВ “Всеукраїнська академія наук (ВУАН)” (ф. Х). Так, у листі від 13 травня 1911 р. він пише про своє бажання надіслати до “Записок УНТ” працю “Миргородські силуети в Криму”. Джерельним підґрунтям для статті стала справа, що була віднайдена І. Ф. Єрофєєвим в архіві Криму, який він упорядковував за дорученням Таврійської вченої архівної комісії. Зміст документів цієї архівної справи був дуже схожий на сюжет твору М. В. Гоголя “Повість о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем”, що навело І. Ф. Єрофєєва, як він писав, на “цікаві догадки”. Далі у листі вчений зазначав: “Радий я завше працювати у Вас. Прислав би перше (статтю “Миргородські силуети в Криму” – *А. III.*), та писав до учасників “Записок”, моїх знайомих, та мовчать, не радять. Не знаю навіть, яке враження зробила моя праця про думи”⁹. Можливо, тим знайомим, який не радив надсилати до “Записок УНТ” статтю, що базувалася на

“догадках”, був саме В. М. Перетц. У листі І. Ф. Єрофеев також пообіцяв надіслати до бібліотеки УНТ свої праці, опубліковані в “Известиях Таврической ученой архивной комиссии”, одна з яких – “Исторические труды Н. В. Гоголя и его заметки о Таврии” – була надрукована у Т. 45 “Известий” в 1911 р.

З листа І. Ф. Єрофеева до Ради УНТ від 28 березня 1912 р. дізнаємося, що вчений працював над низкою статей для товариства, однак жодна з них не була опублікована у виданнях УНТ, за винятком згаданої вище праці “Українські думи і їх редакції”. У листах також йдеться про збірник із 250 пісень, що був укладений І. Ф. Єрофеевим та надісланий ним для друку до УНТ. Із Києва його переслали відомому українському етнографу та фольклористу В. М. Гнатюку, який мешкав у Львові, де слід цього збірника загубився. І. Ф. Єрофеев просив Раду УНТ допомогти розшукати і повернути йому збірник, адже його звернення до знайомих у Львові не дали позитивного результату¹⁰. З листів не зрозуміло, кому саме в УНТ було надіслано збірник пісень і хто, ймовірно, без відома І. Ф. Єрофеева переслав його В. М. Гнатюку. Але очевидним було бажання вченого розшукати і повернути збірник. Чи вдалося йому це зробити – не відомо. Можна припустити, що втрата збірника пісень, укладеного І. Ф. Єрофеевим, стала однією з причин, яка поклала край його співпраці з УНТ.

Та повернемося до огляду листів В. М. Перетца до І. Ф. Єрофеева. Наступні два листи датовані 1924 р., тобто написані майже через 15 років від попереднього. На цей час В. М. Перетц уже мешкав у Ленінграді, де як академік Російської академії наук (далі – РАН) працював у Відділенні російської мови і словесності, читав лекції у Ленінградському університеті, працював на кафедрі російської літератури Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур і мов Заходу та Сходу, що діяв при університеті, викладав на Вищих курсах мистецтвознавства при Державному інституті історії мистецтв. Водночас В. М. Перетц відігравав значну роль в українському науковому житті. У 1919 р. його було обрано позаштатним академіком Української академії наук (з 1921 р. – Всеукраїнська академія наук, далі – ВУАН) по кафедрі української мови, від 1922 р. він працював на кафедрі стародавньої української літератури. У 1921 р. В. М. Перетц створив і очолив Товариство дослідників української історії, письменства і мови у Петрограді (Ленінграді). Учений регулярно приїжджав до Києва, де брав участь у засіданнях Спільного зібрання ВУАН, роботі Історично-літературного товариства та Археографічної комісії ВУАН, виступав із науковими доповідями тощо. І. Ф. Єрофеев же у 1921 р. переїхав до Харкова, де працював у галузі етнографії спочатку в Харківському інституті народної освіти імені О. О. Потебні (далі – ХІНО) під керівництвом академіка ВУАН М. Ф. Сумцова, а з 1924 р. був науко-

вим співробітником на кафедрі історії української культури ВУАН, яку очолював академік ВУАН Д. І. Багалій, та в Музеї Слобідської України імені Г. С. Сковороди, де Іван Федорович заснував рукописний відділ.

Ініціатором поновлення листування був І. Ф. Єрофеев, який надіслав В. М. Перетцу з Харкова до Ленінграда декілька листів. Володимир Миколайович відповів на них, висловивши радість, що І. Ф. Єрофеев, за долею якого В. М. Перетц тривалий час слідкував, та про якого від 1921 р. не мав жодної звістки і навіть вважав загиблим у Сімферополі, нарешті віднайшовся.

Основною темою листів В. М. Перетца від 14 липня та 10 жовтня 1924 р. була проблема з публікацією праць учених. Зокрема, В. М. Перетц, ймовірно, відповідаючи на прохання І. Ф. Єрофеева допомогти надрукувати його праці в Ленінграді, писав про неможливість опублікуватися у виданнях РАН, у яких черга на друк встановилася до літа 1926 р. Навіть сам В. М. Перетц не знав, де опублікувати свої нові праці (загальним обсягом 50 друк. арк.), що були підготовлені ним протягом останніх 6 років. Володимир Миколайович порадив І. Ф. Єрофееву надіслати свої праці, що мають українські сюжети, до ВУАН у Києві М. С. Грушевському, який поновив видання журналу “Україна”. Цей часопис В. М. Перетц атестував як науковий, але, разом із тим, доступний і для пересічного читача. В. М. Перетц інформував колегу, що декілька своїх праць він також надіслав до “України” (в 1924 р. у цьому часопису побачили світ статті В. М. Перетца “Найдавніша згадка про театр на Україні” та “Українська паралель до повісті “Горе злочастіє”), а розвідку “Ще раз дума про Олексія Поповича” – до “Записок Наукового товариства імені Шевченка”¹¹. Та це була лише незначна частина від підготовлених ученим праць. “Я думаю з часом зібрати все, – ділився В. М. Перетц своїми планами з І. Ф. Єрофеевим, – і видати збірник... якщо проживу ще 20 років і підросте до того часу нове покоління, що цікавиться минулим України”¹².

В. М. Перетц також писав І. Ф. Єрофееву, що мріє видати підготовлені ним книги про “Слово о полку Ігоревім” та “Очерки и материалы по истории старинной украинской литературы”. Як видно з листів, І. Ф. Єрофеев пропонував В. М. Перетцу друкувати праці в Харкові, зокрема, статті опублікувати в місячнику “Червоний шлях”, з яким Іван Федорович сам активно співпрацював, а книги видати в “Державному видавництві України”. Від цієї пропозиції В. М. Перетц відмовився, зазначивши, що він “завжди був поза всякої політики”¹³. Учений вважав, що в журналі “Червоний шлях”, концепція якого визначалася партійними органами, та подібних цьому часопису громадсько-політичних виданнях йому немає місця. Щодо “Державного видавництва України”, то В. М. Перетц висловив сумнів, що це видавництво візьметься друкувати працю автора, який мешкає в Ленінграді. Крім того, на його

погляд, державні видавництва уникали друкувати наукові дослідження. Для ілюстрації цієї думки вчений навів приклад із працею іншого свого учня, історика української літератури, фольклориста та етнографа К. О. Копержинського, розвідку якого, що стосувалася українського фольклору, “Державне видавництво України”, за свідченням В. М. Перетца, друкувати відмовилося¹⁴.

Варто зазначити, що книги В. М. Перетца невдовзі побачили світ. Фундаментальна монографія “Слово о полку Ігоревім. Пам’ятка феодальної України-Русі XII віку” у 1926 р. вийшла друком у Києві як видання Історично-філологічного відділу ВУАН, а збірник “Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.” трьома випусками (1926, 1928, 1929) видало Відділення російської мови і словесності АН СРСР у Ленінграді. З листів можна дізнатися, що ці книги та інші свої праці В. М. Перетц надіслав І. Ф. Єрофееву до Харкова¹⁵. Зі свого боку Іван Федорович надсилав до Ленінграда В. М. Перетцу свої публікації, зокрема, ті, що побачили світ на сторінках журналу “Червоний шлях” (“Перший журналіст на Слобожанщині (В. Г. Маслович)” та ін.)¹⁶ та “Бюлетеня Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди”¹⁷.

Досліджуючи окремі проблеми, І. Ф. Єрофеев, як і раніше, звертався до В. М. Перетца за порадами, консультивався щодо наявності праць з того чи іншого питання, просив надіслати недоступні йому книги чи статті. В. М. Перетц по змозі допомагав своєму колишньому учню. Так, у листі від 11 липня 1924 р. він порадив І. Ф. Єрофееву, який тоді досліджував питання, пов’язані з виданням Острозької Біблії, добре ознайомитися з історією релігійної думки в Україні та Польщі в XVI ст. і вивчити публікації з цієї проблематики польських дослідників, зокрема Т. Грабовського, Мотовича, Ю. Третьяка. Вчений наголосив, що за “цей сюжет братися можна лише гарно підготувавшись”¹⁸. У листі від 10 жовтня 1924 р. В. М. Перетц інформував І. Ф. Єрофеева про книгу М. О. Скабалановича “Про апокрисис Христофора Філолета”, окремі статті М. С. Грушевського, про стан підготовки збірника, присвяченого В. Б. Антоновичу тощо¹⁹.

Тут слід згадати про той лист В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева, точну дату якого не встановлено, але зі змісту листа зрозуміло, що він був написаний у період, коли Іван Федорович працював над розвідкою про стару або народну українську метрологію, яка під назвою “До питання про старі українські міри ваги та грошовий облік” побачила світ у 1927 р. Імовірно, під час роботи над цією статтею І. Ф. Єрофеев звернувся до В. М. Перетца за консультацією, але йому відповіла В. П. Адріанова-Перетц, яка повідомила, що Володимир Миколайович серйозно хворий, та порадила звернутися з питанням про стару метрологію до професора Київського інституту народної освіти В. Ю. Данилевича²⁰.

У листі від 11 липня 1924 р. В. М. Перетц торкнувся ще одного важливого для українських науковців питання, а саме необхідності створення в Ленінграді науково-дослідного інституту (кафедри) українознавства, який би діяв під егідою ВУАН і досліджував українську історію, літературу, мову та мистецтво. І. Ф. Єрофєєву він повідомив, що у цій справі неодноразово писав до Харкова академіку Д. І. Багалію та літературознавцю О. І. Білецькому, але відповіді від них не отримав. “У Києві люди жвавіші”, – з досадою констатував В. М. Перетц²¹.

Про більшу інтенсивність наукового життя в Києві, де у 1920-ті роки активно діяла Всеукраїнська академія наук, аніж у Харкові (хоча тоді це місто й було адміністративною столицею України), В. М. Перетц писав І. Ф. Єрофєєву і в листі від 26 червня 1927 р.: “Звичайно, в Харкові – столиці – в деякому відношенні краще, але розумовою столицею – завжди був і буде Київ. Не нехтуйте ним. Тут на диво інтенсивне життя – навколо академії: щодня (в травні) засідання з масою цікавих (не халтурних, не рекламних, а справжніх, наукових) доповідей. Те саме буде і в жовтні”²².

Зазначимо, що у 1925 р. В. М. Перетц залишив педагогічну діяльність і зосередився лише на роботі в установах РАН і ВУАН. У 1926 р. його було обрано штатним академіком ВУАН, де він продовжував працювати на кафедрі давнього українського письменства, а в 1927 р. учений організував і очолив Комісію давнього українського письменства ВУАН. Як складова частина Історично-філологічного відділу ВУАН під головуванням В. М. Перетца діяло й Товариство дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді, яке стало справжнім осередком наукового і культурного життя українців у Росії. Вчений, як правило, двічі на рік, у травні-червні та жовтні-листопаді, приїжджав з Ленінграда до Києва й брав участь у сесіях ВУАН, засіданнях Історично-філологічного відділу ВУАН, працював в архівах і бібліотеках улюбленого міста. “Я милуюся нашим старим Києвом кожен раз як буваю в ньому – і сумую, коли довго не бачу”, – зізнався В. М. Перетц у листі І. Ф. Єрофєєву від 15 жовтня 1927 р.²³

З листів В. М. Перетца за 1926–1927 рр. дізнаємося, що у цей період І. Ф. Єрофєєв мав намір переїхати з Харкова до Києва. Ймовірно, він звернувся до Володимира Миколайовича з проханням допомогти йому знайти у Києві роботу за фахом. Привітавши рішення товариша, В. М. Перетц відверто вказав на свої скромні можливості у вирішенні долі колеги, адже його вплив серед музейників і в “адміністративних колах рівнявся нулю”²⁴. Він радив надіслати листи до установ Києва, у яких мав бажання працювати І. Ф. Єрофєєв, додавши до них короткий життєпис і список своїх наукових праць, а також звернутися до київських учених – організаторів музейної справи, як-от: музеєзнавця й етнографа П. П. Курінного та історика мистецтва академіка ВУАН

О. П. Новицького²⁵. В. М. Перетц також написав рекомендацію, у якій зазначив, що І. Ф. Єрофеев добре відомий йому як його “давній учень, автор багатьох наукових праць та сумлінний робітник на полі вивчення культурної історії, мистецтва та фольклору українського народу”²⁶.

Крім того, В. М. Перетц доручив іншому своєму учню – С. І. Маслову, який разом з І. Ф. Єрофеевим відвідував семінарії руської філології в Київському університеті, а з 1926 р. завідував відділом стародруків Всенародної бібліотеки України (нині – НБУВ) і мистецтвознавцю П. М. Попову підшукати Івану Федоровичу місце у Києві. Знаючи, що в 1926 р. І. Ф. Єрофеев планував наукові експедиції до Чернігова, Кам’янка-Подільського, а також Київщиною, В. М. Перетц порадив йому під час подорожі завітати і до Києва та обговорити з місцевими вченими свою справу²⁷. Однак тоді переїхати до Києва І. Ф. Єрофееву так і не вдалося. Це засмутило В. М. Перетца і в листі до Івана Федоровича від 15 жовтня 1927 р. він зазначив: “Я дуже шкодую, що в минулому червні, у зв’язку з переміщеннями в музеї в Києві – Вам не вдалося перевестися. Якщо б Ви перевелися, то і крім іншого в Києві Ваші художні інтереси знайшли б собі більше їжі”²⁸.

Згадуючи художні інтереси І. Ф. Єрофеева, можливо, В. М. Перетц мав на увазі його зацікавленість, як музейного співробітника, етнографічними речами та художніми творами, що їх Іван Федорович збирав у Харкові для колекцій Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди та науково досліджував. Ще у студентські роки І. Ф. Єрофеев відвідував художню школу М. І. Мурашка й, без сумніву, добре розумівся у художній сфері та, напевне, мав сталий інтерес до художньої творчості українських митців. Про це свідчать й публікації вченого в журналі “Червоний шлях”: “Нова колекція писанок в Музеї Слобідської України ім. Сковороди” (1926), “Семирадський та його картина в Слобожанському музею ім. Сковороди” (1926), “Пушкін в малярстві: (новознайдений малюнок в Музеї Слобідської України)” (1927).

Активно досліджував І. Ф. Єрофеев і фонди рукописного відділу Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. Так, у № 2–3 “Бюлетеня” музею за 1926–1927 рр. побачили світ декілька розвідок ученого, як-от: “Рукописний відділ музею Слобідської України”, “Марина” – один з музейних рукописів”, “Літературно-етнографічний твір В. Г. Масловича”. Низку праць з аналізом віднайдених або маловідомих рукописів І. Ф. Єрофеев опублікував на сторінках “Червоного шляху”: “Спадщина Гоголів-Яновських: (рукописи в Музеї Слобідської України)” (1926), “Новий рукопис Гоголя: (з рукописного відділу Музею Слобідської України)” (1926), “Рукопис О. Шишацького-Ілліча: (з Музею Слобідської України)” (1926), “Список балади П. Гулака-Артемовського “Пан Твардовський”: (з рукописного відділу Музею Слобідської України)” (1927), “Рукописний збірник початку XIX ст.: (Музей Сло-

бідської України)» (1927). Якби І. Ф. Єрофєєву вдалося влаштуватися на роботу до одного з київських музеїв, його можливості щодо виявлення та дослідження художніх творів і рукописів, безперечно, значно б розширилися.

Напевно, деякі свої знахідки, а також статті про них, І. Ф. Єрофєєв надсилав В. М. Перетцу для рецензії. Так, у листі від 26 червня 1927 р. Володимир Миколайович дав згоду переглянути одну з праць І. Ф. Єрофєєва, хоча й зазначив, що він є фахівцем з досить вузької спеціальності, а отже не береться судити про те, чим сам не займався. В. М. Перетц також подякував Івану Федоровичу за надіслані рідкісні речі. Які саме речі надіслав йому І. Ф. Єрофєєв, Володимир Миколайович у листі не вказує, але далі він пише про свій інтерес до книг з історії Стародавньої Русі, української літератури та до українських стародруків і рукописів: «я тепер збираю тільки книги з історії Ст[ародавньої] Р[усі] та укр[аїнської] літ[ератури] і народн[ої] слов[есності]. Від всього нового – відстав безнадійно (всього – не охопиш!). І ще – збираю старовинні рукописи (книги, не документи), маючи на увазі гол[овним] чин[ом] українські»²⁹. Додамо, що В. М. Перетц був видатним колекціонером стародруків і рукописів, для придбання яких учений не шкодував ані зусиль, ані коштів. Стародруки і рукописи він відшукував в антикварних лавках і букіністичних крамницях, купував і обмінював їх у приватних осіб, які нерідко просто дарували пам'ятки писемності видатному науковцю. В. М. Перетцу вдалося зібрати одну із найбільших на той час приватних колекцій стародавніх рукописів, серед яких значна кількість мала українське походження.

В основі інтересу В. М. Перетца до стародруків та стародавніх рукописів лежала його наукова діяльність. Нерідко у пошуках потрібних для роботи рукописів учений здійснював наукові експедиції до різних міст Росії та України. У листі від 9 вересня 1930 р. В. М. Перетц повідомив І. Ф. Єрофєєва про свій можливий приїзд до Харкова між 20 і 28 вересня з метою дослідження рукописів з історії української та російської літератури, що були написані до XVIII ст. і зберігалися в Музеї українського мистецтва, Музеї революції та, можливо, в інших музеях, бібліотеках і архівах міста. Особливо науковця цікавили рукописи Волинського єпархіального древлесховища, що під час Першої світової війни були евакуйовані з Житомира до Харкова та зберігалися в бібліотеці Музею українського мистецтва³⁰.

В. М. Перетц звернувся до І. Ф. Єрофєєва з проханням підшукати житло на час його роботи в Харкові. Володимир Миколайович листувався й з іншими ученими-харків'янами, зокрема Д. І. Багалієм і О. І. Білецьким, але звернутися за допомогою він наважився тільки до свого колишнього учня. «Ви мені до цього часу вважаєтеся молодим...»³¹, – зізнався В. М. Перетц у листі І. Ф. Єрофєєву, з яким він

не бачився понад двадцять років. Напевне, поїздка В. М. Перетца до Харкова таки відбулася й після тривалої розлуки вчені зустрілися. Опоередковано про це свідчить лист Володимира Миколайовича до колишнього свого колеги, професора Київського університету, академіка ВУАН А. М. Лободи від 16 вересня 1930 р., у якому В. М. Перетц інформував: “Післязавтра я їду на тиждень до Харкова, ... щоб дослідити стан рукописних фондів із стародавньої української та російської літератури. При нагоді побуваю у Бузескула і Багалія з візитом і побачуся з моїм старим учнем Єрофеевим, якого і Ви, можливо, пам’ятаєте”³². З листів В. М. Перетца до І. Ф. Єрофеева дізнаємося, що останній неодноразово запрошував Володимира Миколайовича до Харкова, пропонував свої послуги щодо оренди дачі біля міста для літнього відпочинку³³. Але більше побувати в Харкові та поспілкуватися зі своїм учнем, колегою та другом В. М. Перетцу не вдалося.

Зміст листа В. М. Перетца від 16 грудня 1930 р. дає підстави вважати, що І. Ф. Єрофеев того року залишив роботу в Музеї Слобідської України імені Г. С. Сковороди, у якому розпочалася реорганізація, що мала на меті перебудову музейної діяльності на партійних принципах. Невдовзі І. Ф. Єрофеев влаштувався на нову роботу, з чим його і привітав В. М. Перетц: “Дуже я радий, дорогий Іван Федорович, що замість Музею Ви отримали можливість працювати у тій сфері, яка так Вас приваблювала... Від душі бажаю, щоб Ви не розчарувалися”³⁴. Тут, напевне, йдеться про викладацьку роботу І. Ф. Єрофеева у ХІНО, адже в одному з наступних листів В. М. Перетц просив з’ясувати стан здоров’я професора О. І. Білецького, який тривалий час не відповідав на листи Володимира Миколайовича, і з яким І. Ф. Єрофеев мав зустрічатися в ХІНО³⁵. У листі від 11 травня 1932 р. В. М. Перетц поцікавився, чи задовольняє І. Ф. Єрофеева викладацька робота та попросив надіслати до Ленінграда навчальні програми з історії (переважно нової) української й російської літератури, адже йому було цікаво, як у Харкові складають ці програми. Він також попросив прислати “Історію України”, що тоді була видана в Харкові³⁶. Напевне, ці та інші книги були отримані В. М. Перетцем, що засвідчує його лист від 21 травня 1932 р.³⁷

Цікавився В. М. Перетц і науково-дослідною роботою І. Ф. Єрофеева, яку останній не припинив після звільнення з Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. Володимир Миколайович радив колезі не розпорошувати свої сили між різними галузями науки, а зосередитися на якомусь одному науковому напрямі: “Зі списку Ваших тем бачу, що Ви працюєте і по історії, і по літер[атурі], і по мистецтву, і ще по різним лініям. А чи добре це? Чи не краще зосередитися на чомусь одному, не розкидатися на різні боки. Я це пишу не на догану Вам, аж ніяк, – а до того, що знаю сам, як при розкиданості під час писання не виходить належної зосередженості та ефективності роботи”³⁸.

Обговорювали вчені й питання методології наукової праці. Відповідаючи на запитання І. Ф. Єрофєєва про те, які книги в методологічному відношенні вплинули на наукову діяльність В. М. Перетца та що лягло в основу його власних методологічних поглядів, Володимир Миколайович наголосив: “Таких книг я назвати не можу, хоча повинен сказати, що з часу мого студентства на мене впливали ідеї та живий приклад моїх вчителів, проф[есорів] О. М. Веселовського та О. І. Соболевського, добавлю ще Потебню і книгу Карєєва про літературну еволюцію на Заході; моїм головним фондом були мої нотатки про метод дослідження в різних працях, переважно, з історії ст[ародавньої] [рус]ької [літ]ератури, оскільки мене з дитинства цікавило більш за все питання: “Як це зроблено?”. І вже будучи магістрантом, прочитавши книжки Ланглуа і Саньобоса та ін., я побачив, що не даремно потратив час”³⁹.

У листі В. М. Перетц висловив свою позицію й щодо праць з методології тогочасних марксистів, які, на його думку, головним чином коментували з нової точки зору вже здобутий та опрацьований матеріал, аніж пропонували новий шлях дослідження. В. М. Перетц звернув увагу на те, що автори-марксистки у своїх працях більше декларували, а не розкривали прийоми своєї методології. І в цьому відношенні, підсумовував учений, вони були “важко уразливі, бо легше ходити навколо діла, аніж його робити”⁴⁰. Немало цінного, на погляд В. М. Перетца, можна знайти у творах теоретика марксизму Г. В. Плеханова, зокрема, в його дослідженнях з літератури і мистецтва, та в працях літературознавця й мистецтвознавця, академіка АН СРСР В. М. Фріче. Критично Володимир Миколайович оцінював доробок академіка АН СРСР П. М. Сакуліна, якого він характеризував як “еклектика самого кепського тону”, який намагався поєднати матеріалізм з ідеалізмом, та ще на “старій народницькій підкладці”⁴¹. В. М. Перетц також інформував І. Ф. Єрофєєва, що його учень, літературознавець і бібліограф С. Д. Балухатий підготував покажчик книг і статей з методології та теорії літератури у двох частинах, і на той час уже була видана перша частина цієї праці та друкувалася друга⁴².

У низці листів В. М. Перетц торкнувся питання діяльності Товариства дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді, що з 1928 р. діяло як філія ВУАН, та членства, а згодом й участі у його роботі І. Ф. Єрофєєва. Так, у листі від 16 грудня 1930 р. В. М. Перетц писав про невизначеність з долею Товариства, можливе його реформування та навіть закриття. Однак, про всяк випадок, Володимир Миколайович попросив І. Ф. Єрофєєва надіслати до Ленінграда автобіографію та список своїх друкованих праць, бо у разі продовження діяльності Товариства він мав намір запропонувати обрати І. Ф. Єрофєєва його членом. Інформував В. М. Перетц колегу й про друк третього випуску

“Наукового збірника Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови” (1928, 1929, 1931) та запрошував харків’янина взяти участь у четвертому випуску⁴³, який, на жаль, так і не було видано.

У листі від 22 листопада 1931 р. В. М. Перетц повідомляв І. Ф. Єрофеева, що отримав надіслані ним 3 руб. як членський внесок до Товариства дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді (отже, на той час І. Ф. Єрофеева вже було обрано членом Товариства). Надіслані гроші В. М. Перетц пообіцяв передати скарбнику Товариства та вказав ленінградську адресу Товариства та адресу нових його керівників, до яких надалі мав звертатися І. Ф. Єрофеев, зокрема, й надсилати підготовлені ним наукові реферати, адже сам Володимир Миколайович у цей час вже важко хворів і майже не виходив із дому⁴⁴. Наведена в цьому листі інформація важлива тим, що дає змогу встановити точну дату, коли В. М. Перетц формально відійшов від керівництва Товариством дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді, незмінним головою якого він був з 25 грудня 1921 р. Це питання намагався з’ясувати В. І. Дудко, який у своїй праці⁴⁵ зазначив, що в літературі вказано різні роки відходу В. М. Перетца з посади голови Товариства, зокрема і 1929 р., і 1933 р., а сам дослідник на основі виявлених документів вважав, що це відбулося не раніше другої половини вересня 1930 р.⁴⁶ З листа Володимира Миколайовича дізнаємося, що вибори керівництва Товариства відбулися в січні 1931 р. і головою Товариства замість В. М. Перетца було обрано Б. Ю. Крижанівського, а секретарем – В. В. Дроздовського⁴⁷.

Згортання українізації на початку 1930-х років як в Україні, так і поза її межами мало негативні наслідки й для діяльності Товариства дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді, яке було вилучено із системи ВУАН і підпорядковане Наркомату освіти Росії. Ці зміни, що практично вели до ліквідації Товариства, знайшли відображення у листі В. М. Перетца від 11 травня 1932 р., у якому вчений писав І. Ф. Єрофееву: “Давно я не мав від Вас звісток. З того часу, як Ви писали мені та прислали доповідь, пройшло багато часу. Я встиг добряче похворіти і серцем, і нирками; наше Товариство – змінити свою фізіономію: з колишніх членів залишився тільки секретар В. В. Дроздовський; нові люди, які увійшли в Т[оварист]во – саме ті, які протягом минулого року травили Товариство – не можуть по суті організувати роботу, тому що не мають до наукової роботи з українознавства ніякого відношення. Взагалі – гарна справа провалена із-за характерного для наших українців потягу до склок і низькопробного інтриганства”⁴⁸. Додамо, що останнім головою Товариства був учений секретар Інституту слав’янознавства АН СРСР В. М. Корабльов. У 1933 р. Товариство дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді було

реорганізовано в Українське наукове товариство в Ленінграді, а обидва наступники В. М. Перетца на посаді голови Товариства були заарештовані й свідчили проти Володимира Миколайовича. Товариство трактувалося слідством як контрреволюційний науковий осередок, а робота в ньому стала підставою для арешту його членів.

На початку 1930-х років В. М. Перетц продовжував активно працювати у ВУАН. У листі від 30 липня 1930 р. він інформував І. Ф. Єрофєєва, що перебував у Києві з 14 травня до 22 червня і за цей час зробив декілька наукових доповідей та провів низку засідань, але не дочекався чергової сесії ВУАН, початок роботи якої декілька разів переносився. Це дало підставу вченому зробити висновок, що справи в академії вирішують “люди безвідповідальні”⁴⁹. Нагадаймо, що в 1929 р. під тиском державних органів було розширено склад ВУАН та відбулися позачергові перевибори Президії ВУАН, внаслідок яких до влади в академії прийшли особи, що проводили пропартійну лінію, і керівний стиль яких, як бачимо, не сприймався В. М. Перетцем.

В 1930 р. у ВУАН був створений партійний осередок, розпочалися широкомасштабні “чистки”, під час яких виявлялися та піддавалися нищівній критиці “буржуазні” вчені, представники старої інтелігенції, які ігнорували марксистські методи дослідження. На тлі боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” розгорталося шельмування вчених, які працювали в галузі українознавства. Почали згущатися хмари й над головою В. М. Перетца: в академії з’явилася справа з доносами на вченого, а у часописах було опубліковано декілька негативних рецензій на його праці. Невдовзі у Володимира Миколайовича, який інтенсивно працював на ниві українознавства, виникла проблема з публікацією наукових праць. У листі до І. Ф. Єрофєєва від 30 липня 1931 р. він змушений був констатувати: “Для друку маю низку статей, але нема де друкувати”⁵⁰.

В одному із наступних листів, що зберігся без початку, і який, напевне, був написаний в 1932–1933 рр., В. М. Перетц повідомив І. Ф. Єрофєєва, що отримав пропозицію надрукувати одну із своїх археологічних праць у виданнях російської Державної академії історії матеріальної культури, та далі із сумом зазначив: “А що до праць з іст[орії] укр[аїнського] письм[енства] доби феодалізму – гадаю, що мені доведеться забрати їх з собою в домовину”⁵¹. Ці праці, загальний обсяг яких складав 12–14 друк. арк., тоді вже неможливо було надрукувати в Україні. Оскільки статті написані українською мовою, їх складно було опублікувати і в Росії, адже “аматорів цієї мови, – як зазначав В. М. Перетц, – в Лен[інграді] майже нема: бо наукове Т[овариств]о, хоч би й бажало що-небудь надрукувати, та має дуже обмежені можливості... не вистачає грошей”⁵².

У листі В. М. Перетц умістив список своїх неопублікованих статей. Наводимо ці праці, перелік яких розширює наші знання про на-

укову діяльність ученого в останні роки його життя: 1) “Замість передмови: декілька думок про вивчення укр[аїнського] письменства доби феод[алізму] з погляду марксо-лен[інської] теорії”, 2) “Дещо про твори Тодосія Печерського в новому освітленні”, 3) “Нові українські обробки (XVII ст.) давніх слав’яноноруських житій під впливом подій XVI–XVII ст. та польських літературних зразків”, 4) “Житіє кн[язя] чеського Вячеслава в укр[аїнській] обробці XVII ст.”, 5) “Житіє кн[язині] Ольги в укр[аїнській] обробці XVII ст.”, 6) “Житіє кн[язя] Володимира в укр[аїнських] обробках XVI–XVII ст.”, 7) “Невиданий твір митр[ополита] П. Могили “Книга душі” поч[атку] XVII ст.”, 8) “З нотаток до історії українського віршування XVI–XVIII ст.” (додатки до статті: а) “До епіграми Кирила Транкв[іліона] 1640 р.”, б) “Елегія з приводу татарських нападів на Україну, до 1948 р.”, в) “Віршована “похвала” кн[язю] Володимиру 1670 р.”, г) “До історії штучних віршів у XVIII ст.”), 9) “Памфлет на “нових людей” Слобідської України, з пол[овини] XVIII ст.”, 10) “Світські пісні та романси в українському Збірнику з поч[атку] XVIII ст.”⁵³.

В. М. Перетц також інформував І. Ф. Єрофеева про свої наукові плани, зокрема, він мав намір працювати над розвідкою про відгуки класової боротьби в “Учительних евангеліях”, що були дуже популярні в Україні у XVI–XVIII ст., та досліджувати “своєрідну класову оцінку гріхів у відомому творі Гізеля” (тут, імовірно, йдеться про твір І. Гізеля “Мир з богом чоловіку”). Поділився В. М. Перетц з І. Ф. Єрофеевим і своєю мрією здійснити друге видання праці “Слово о полку Ігоревім – пам’ятка феодальної України-Руси XII віку”, в якій, як зазначив Володимир Миколайович, вступ і коментарі від першого видання цієї праці в 1926 р. “зросли не менш як у двое”⁵⁴. Однак цим планам і мріям збутися не судилося.

Намагаючись допомогти своєму вчителю, І. Ф. Єрофеев пропонував В. М. Перетцу спробувати опублікувати збірку його праць в науково-дослідному Інституті Тараса Шевченка в Харкові. Проте Володимир Миколайович відмовився, бо вважав, що інститут навряд чи буде друкувати його статті⁵⁵. Сама ж пропозиція І. Ф. Єрофеева наводить на думку, що він активно співпрацював з Інститутом Тараса Шевченка. Підтверджує цю думку й те, що В. М. Перетц неодноразово надсилав листи І. Ф. Єрофееву на адресу Інституту Тараса Шевченка, а не за місцем проживання Івана Федоровича в Харкові (вул. Коцарська, 33; згодом – Південне селище), де, як зазначав В. М. Перетц, “гинули його листи”⁵⁶.

Отже, і в 1930-х роках В. М. Перетц та І. Ф. Єрофеев регулярно обмінювалися листами. Однією з основних тем їхнього листування була наукова та творча діяльність. Незважаючи на всебічний контроль державно-партійних органів за публікаціями вчених, вони не полишали

наукової праці. Епістолярій В. М. Перетца дає можливість окреслити коло не тільки його наукових інтересів, а й розкриває окремі наукові зацікавлення та напрями діяльності І. Ф. Єрофєєва у цей період. Як засвідчують листи, В. М. Перетц підтримував починання колеги та по змозі йому допомагав. Так, Івану Федоровичу вдалося віднайти переклад поеми Л. Аріосто “Несамовитий Роланд”, який він мав намір досліджувати. На думку В. М. Перетца, це була “гарна знахідка”⁵⁷. Оскільки сам Володимир Миколайович цим твором ніколи не цікавився, то порадив І. Ф. Єрофєєву звернутися за консультацією до П. М. Попова, який тоді завідував відділом рукописів Всенародної бібліотеки України. Досліджуючи фонди Харківського історичного музею, що на початку 1930-х років був створений на базі Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, І. Ф. Єрофєєв підготував статтю “Рукописи Н. В. Гоголя в Харьковском историческом музее”. Він також працював над виданням твору М. В. Гоголя “Мертвые души”. В рамках роботи над цим проектом В. М. Перетц допоміг І. Ф. Єрофєєву налагодити контакти з керівництвом Літературного музею Інституту російської літератури АН СРСР у Ленінграді та директором Державного літературного музею в Москві В. Д. Бонч-Бруєвичем⁵⁸.

У 1933 р. І. Ф. Єрофєєв зробив другу спробу переїхати до Києва. Цього разу В. М. Перетц у листі від 5 вересня 1933 р. застерігав Івана Федоровича: “Не заздрю Вам, якщо Ви клопочетеся про Київ: там [судячи] з листів дуже важко у різних відношеннях”⁵⁹. А вже 26 січня 1934 р. він вітав І. Ф. Єрофєєва з “переїздом із столиці у столицю”⁶⁰. У Києві Іван Федорович продовжив свою наукову та педагогічну діяльність, викладаючи в медшколах і вузах міста. Мешкав же І. Ф. Єрофєєв під Києвом у смт Ворзель за адресою: вул. 1 Травня, 13/25⁶¹.

Особливий інтерес становлять два листи В. М. Перетца, надіслані І. Ф. Єрофєєву із Саратова, куди 16 червня 1934 р. за вироком Особливої наради при Колегії ОГПУ у сфабрикованій справі “Російської національної партії” вченого було заслано на 3 роки. У листі від 8 листопада 1934 р. Володимир Миколайович пояснив, що тривалий час не відповідав на листи І. Ф. Єрофєєва, оскільки побоювався скомпрометувати Івана Федоровича: “Я і тепер побоююся, як би не скомпрометувати Вас знайомством з такою “небезпечною”, вибачте на слові, людиною, якою мене прославили і видворили до Саратова, без будь-якої участі з мого боку”⁶². Далі В. М. Перетц попередив І. Ф. Єрофєєва, що листи, які він отримав у Саратові, були перлюстровані, та висловив припущення, що переглядаються і його листи, які, як побоювався Володимир Миколайович, могли бути використані для організації гонінь і репресій до осіб, з якими він листувався.

У цьому ж листі В. М. Перетц висловився щодо можливої причини його арешту. Зокрема, вчений припустив, що “інтрига”, яка привела

його до Саратова, мала коріння або в Харкові, або в Києві, де він неохвально відгукувався про “ліваків” в Академії⁶³. І дійсно, Володимир Миколайович принципово відстоював залишки академічної автономії та самостійності ВУАН, виступав проти впливу державних і партійних органів на діяльність як української, так і всесоюзної академії, критично ставився до тих осіб, які були обрані до їх складу не за реальні наукові досягнення, а під тиском влади. Самого ж В. М. Перетца вже на наступний день після вироку, тобто 17 червня 1934 р., рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) виключили зі складу АН СРСР. Невдовзі його було виключено і зі складу ВУАН. Це, безперечно, стало ще одним ударом для Володимира Миколайовича, який написав І. Ф. Єрофєєву: “Чув, що мене вже милі приятелі виключили із ВУАН, хоча я ні сном, ні духом не винен ні в чому”⁶⁴.

З дослідження Ф. Д. Ашніна та В. М. Алпатова про “справу славістів” (так неофіційно називали сфабриковану справу “Російської національної партії”) відомо, що у досьє на В. М. Перетца були зібрані свідчення понад 30 заарештованих у цій справі в Ленінграді, Москві, Києві, Харкові та Краснодарі⁶⁵. Деякі із свідчень стали підставою для фабрикування звинувачень про вченого як активного учасника націоналістичної контрреволюційної організації. З цього приводу В. М. Перетц писав І. Ф. Єрофєєву: “Російський інтелігент, взятий en masse, – “сволота порядна”, а до того ще й “боягузлива”, яка здатна придумати про кого завгодно – все що завгодно, якщо думає, що цим зможе врятувати свою шкіру від можливих неприємностей. Ось Вам і пояснення, як я розлучився з Ленінградом і після двох місяців відсидки... у Москві – опинився тут (у Саратові – *А. Ш.*)”⁶⁶. Додамо, що сам В. М. Перетц під час слідства категорично відкинув усі обвинувачення.

З Москви до Саратова тяжкохворого В. М. Перетца відвезла його дружина В. П. Адріанова-Перетц. У Саратові Володимир Миколайович мешкав за адресою: вул. Кутякова, 80. У листі від 8 липня 1935 р. В. М. Перетц поділився з І. Ф. Єрофєєвим своїми враженнями про місто свого заслання, зокрема, наголосив, що Саратов є містом архіпровінційним, історія та сьогодення якого вченого не зацікавили. Не викликали симпатій у Володимира Миколайовича і мешканці міста, оскільки стара інтелігенція, за його спостереженнями, була боягузлива, а нова – малокультурна⁶⁷. Незважаючи на те, що В. М. Перетц був “єдиний у своєму роді фахівець для Саратова”, вченому-філологу не знайшлося місця ані в педагогічному інституті, ані в університеті міста, його навіть не було прийнято до бібліотеки університету на посаду наукового консультанта, у якому, як знав Володимир Миколайович, бібліотека мала велику потребу⁶⁸.

Але у бібліотеці Саратовського університету увагу В. М. Перетца привернули багаті колекції рукописів, що були зібрані і подаровані уні-

верситету професором І. О. Шляпкіним та бібліофілом П. М. Мальцевим. Володимир Миколайович зробив опис колекції І. О. Шляпкіна, а в учительному збірнику середини XVI ст. із колекції П. М. Мальцева він виявив текст “Слова” Данили Заточника, який дослідив і підготував до публікації. Проте ці останні праці В. М. Перетца не побачили світ за життя вченого, а були опубліковані через 20 з надлишком років, вже після його реабілітації, В. П. Адріановою-Перетц.

На відміну від деяких знайомих В. М. Перетца, що не наважувалися листуватися з вченим під час його заслання до Саратова, І. Ф. Єрофеев до останніх днів життя Володимира Миколайовича намагався підтримувати свого вчителя, листувався з ним, пропонував збирати довідки, необхідні для роботи. У відповідь В. М. Перетц дякував товаришу за те, що не забував його, але відмовлявся від допомоги, бо хвороба вже не давала йому можливості працювати. “Я постійно серйозно хворію, – писав в останньому листі до І. Ф. Єрофеева Володимир Миколайович, – що навіть писання листа надає серцебиття та біль у груди... З квітня, тобто від початку загострення хвороби – ні над чим не працюю... Дякую за пропозиції наводити для мене довідки. Це мене дуже зворушило”⁶⁹.

До В. М. Перетца у Саратов регулярно з Ленінграда приїжджала дружина Варвара Павлівна, яку оминула хвиля репресій. Володимир Миколайович був категорично проти її переїзду до Саратова, бо вважав, що це завадить справі. Але при першій же можливості вона відвідувала чоловіка, що, хоча й на деякий час, а полегшувало життя хворого та майже безпомічного В. М. Перетца. У його листі до друга читаємо: “Зараз зі мною дружина. Це полегшує мій стан – є кому про мене подбати”⁷⁰. Та Володимир Миколайовичу не вдалося подолати тяжку хворобу.

Про обставини смерті В. М. Перетца, його захоронення на Воскресенському кладовищі у Саратові та облаштування могили вченого дізнаємося з листа В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева від 17 грудня 1935 р.: “Вол[одимир] Мик[олайович] помер у ніч з 23 на 24 вересня. Поховали ми його 27-го у Саратові – перевезти не можна було. На кладовищі затишне місце, багато зелені. Я влаштувала перед від’їздом все: зробила цегляне склепіння над могилою, огорожу, плиту. Влаштовано постійний нагляд за порядком, і я отримую звістки, що могила в повному порядку”⁷¹.

Після смерті Володимира Миколайовича розпочалося листування І. Ф. Єрофеева з В. П. Адріановою-Перетц. У своїх листах до Варвари Павлівни І. Ф. Єрофеев тепло згадував свого учителя, просив надіслати йому праці В. М. Перетца та фотографії вченого, запрошував В. П. Адріанову-Перетц до Києва. Не має сумніву, що у часи, коли на В. М. Перетца було навішено ярлики “контрреволюціонера” та “реак-

ціонера”, а ім’я вченого дехто з його колишніх слухачів і знайомих не наважувався згадувати, ці листи зі світлими спогадами про В. М. Перетца та словами підтримки були дуже важливі для Варвари Павлівни. 12 квітня 1936 р., відповідаючи на лист І. Ф. Єрофєєва, вона зазначила: “Дякую за теплий лист. Так задушевно, як Ви, із киян ніхто, крім братів Маслових (С. І. та В. І. Маслови – *А. Ш.*) не озивається та не згадує про Вол[одимира] Мик[олайовича]. Доходять до мене відгомони тих гидот, котрі незаслужено бруднять його пам’ять. Зображати діяльність Вол[одимира] Мик[олайовича] в Київському університеті як реакційну можуть тільки явні негідники, а вони, на жаль, є серед його якщо не безпосередніх учнів, то слухачів. Все це додає гіркоти до зовсім свіжого ще горя. Тим цінніші такі спогади про нашого спільного вчителя як Ваші”⁷².

В. П. Адріанова-Перетц, як старший науковий співробітник відділу давньоруської літератури Інституту російської літератури АН СРСР і один із лідерів колективу інституту, провадила активну наукову діяльність, брала дієву участь у багатьох наукових проектах інституту, вирішувала численні організаційні питання відділу. Крім того, з лютого 1936 р. вона готувала до друку рукопис однієї з останніх праць В. М. Перетца, а саме опис колекції І. О. Шляпкіна в бібліотеці Саратовського університету, бо отримала повідомлення із Саратова про можливість її опублікувати. “Довелось хутко його (рукопис праці – *А. Ш.*) завершити (там залишалися різні довідки), – інформувала І. Ф. Єрофєєва Варвара Павлівна, – потім переписати на машинці самій, оскільки жодна машиністка такого рукопису не здолала б. А це 25 друк. арк. Судіть самі, як це при звичайному великому моєму навантаженні”⁷³. Проте, як було зазначено вище, цю працю В. М. Перетца вдалося надрукувати лише через декілька десятків років.

Наукова праця та клопоти над упорядкуванням творчого спадку чоловіка потребували багато часу, і тому не відразу, та все ж В. П. Адріанова-Перетц виконала прохання І. Ф. Єрофєєва і надіслала до Києва примірники усіх праць В. М. Перетца, які вдалося віднайти після смерті вченого, його фотографії гімназійного та студентського періоду та часу роботи у Київському університеті, фотознімок могили Володимира Миколайовича. Але В. П. Адріанова-Перетц відмовилася приїжджати до Києва, де, як вона писала, все нагадуватиме їй “не тільки хороші часи”, а й те “гидке”, що “відбулося в останні роки по відношенню до Вол[одимира] М[иколайовича]”⁷⁴.

Зі свого боку І. Ф. Єрофєєв надіслав Варварі Павлівні лист В. М. Перетца, ймовірно, той останній, що був надісланий йому із Саратова, у якому Володимир Миколайович критично висловився щодо саратовської інтелігенції та з вдячністю згадав про свою дружину. Цей лист став приводом до цікавих спогадів В. П. Адріанової-Перетц про

Володимира Миколайовича: “Він (лист – *А. III.*) написаний при мені, через три дні після того, як я приїхала до нього (В. М. Перетца – *А. III.*) на канікули – останнє наше літо разом. А я все ще не можу наважитися перечитати його саратовські листи, яких у мене накопилось за рік більше двохсот. У них він увесь – з його вірою в майбутнє та презирством до людей, які дивляться назад. У Саратові його особливо обтяжувало те, що навкруги більше було таких “задоп'ятів”, як він їх називав. І Ваш лист говорить про те ж”⁷⁵.

З листа В. П. Адріанової-Перетц від 31 травня 1936 р. дізнаємося, що того року у Івана Федоровича померла дружина. Ця трагічна обставина ще більше зблизила вчених. Тепер вже Варвара Павлівна всіляко намагалася підтримати І. Ф. Єрофеева: “Я думаю, Ви і без зайвих слів зрозумієте, що і без особистого знайомства я розумію й глибоко співчуваю Вашому горю. Ніякою роботою не заглушити почуття самотності. А ми з Володимиром Миколайовичем йшли рядом та, головне, працювали разом 25 років і три місяця. Саме тепер, коли так багато роботи, і так вона стає цікавою та захоплюючою, особливо не вистачає мені мого вчителя і друга. Звичка ділитися кожною думкою – не зживається. У Вас хоч донька залишилася, а у мене – тільки книги Вол[одимира] Мик[олайовича]”⁷⁶.

Останні два листи В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева висвітлюють наукову співпрацю вчених, які обмінювалися інформацією про творчу діяльність, підготовленими працями та думками щодо них, відшукували один для одного необхідні для роботи матеріали. Так, у листі від 18 жовтня 1938 р. В. П. Адріанова-Перетц попросила І. Ф. Єрофеева надіслати їй відомості з київських видань про українського письменника-полеміста Івана Вишенського, у яких була “кровно” зацікавлена⁷⁷, а в листі від 21 березня 1941 р. подякувала Івану Федоровичу за надіслану статтю вченого про талановиту співачку та актрису Є. П. Кадміну, зазначивши, що праця написана “свіжо та інтересно”⁷⁸. У останньому листі В. П. Адріанова-Перетц наголошувала, що, незважаючи на велике навантаження у роботі, вона “завжди рада допомогти” Івану Федоровичу. Зокрема, Варвара Павлівна порадила І. Ф. Єрофееву, який тоді працював над історією шкільного театру, для ілюстрації його дослідження використати алегоричні гравюри філософсько-богословського твору “Іфіка Ієрополітика”, вона відшукувала інформацію про театральних діячів, надсилала до Києва необхідну Івану Федоровичу наукову літературу⁷⁹. Додамо, що під час обговорення наукових проблем обоє вчені, зазвичай, зверталися до праць та ідей свого вчителя, засвідчуючи, таким чином, актуальність творчого спадку Володимира Миколайовича Перетца.

Отже, листи В. М. Перетца та В. П. Адріанової-Перетц до І. Ф. Єрофеева є важливим джерелом вивчення життя та наукової діяльності цих

учених, що уможливило реконструкцію недостатньо досліджених сторінок їхніх біографій та творчості. Епістолярій висвітлює наполегливу працю науковців на ниві українознавства, їхню творчу співпрацю та дружні стосунки, що витримали випробування часом.

¹ ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 33. Од. зб. 6665–6670, 8071–8090.

² Там само. Од. зб. 8071.

³ *Робинсон М. А., Сазонова Л. И.* О судьбе гуманитарной науки в 20-е годы по письмам В. Н. Перетца М. Н. Сперанскому//Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1993. Т. 48. С. 458–471; *Васильюк О. Д.* Листи В. Перетца до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ//Східний світ. 2010. № 3. С. 5–9; *Шаповал А. І.* Діяльність В. М. Перетца щодо збереження українських історико-культурних пам'яток (за матеріалами епістолярію вченого)//Київські історичні студії: зб. наук. праць. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. № 1. С. 135–140; *Шмидт С. О.* Письма В. П. Адриановой-Перетц М. Н. Тихомирову//Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1993. Т. 48. С. 472–485 та ін.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8071. Арк. 1.

⁵ Семинарий русской филологии при императорском университете Святого Владимира под руководством профессора В. Н. Перетца. Первое пятилетие. Киев, 1912. С. 9.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8072. Арк. 1; Од. зб. 8073. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. X. Од. зб. 32919. Арк. 19.

⁸ Там само. Ф. 33. Од. зб. 8074. Арк. 1–1зв.

⁹ Там само. Ф. X. Од. зб. 32355. Арк. 1–1зв.

¹⁰ Там само. Од. зб. 32355. Арк. 1.

¹¹ Там само. Ф. 33. Од. зб. 8075. Арк. 1–2зв.; Од. зб. 8076. Арк. 1–2зв.

¹² Там само. Од. зб. 8076. Арк. 2.

¹³ Там само. Арк. 1зв.

¹⁴ Там само. Арк. 1–2.

¹⁵ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1.

¹⁶ Там само. Од. зб. 8077. Арк. 2.

¹⁷ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1зв.

¹⁸ Там само. Од. зб. 8075. Арк. 1зв.–2.

¹⁹ Там само. Од. зб. 8076. Арк. 1.

²⁰ Там само. Од. зб. 6665. Арк. 1.

²¹ Там само. Од. зб. 8075. Арк. 2зв.

²² Там само. Од. зб. 8078. Арк. 2–2зв.

²³ Там само. Од. зб. 8079. Арк. 2.

²⁴ Там само. Од. зб. 8077. Арк. 1; Од. зб. 8078. Арк. 1.

²⁵ Там само. Од. зб. 8078. Арк. 1.

²⁶ *Сарана Ф.* Вшануймо його працю//Літературна Україна. 1972. 6 жовтня.

²⁷ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8077. Арк. 1, 2; Од. зб. 8078. Арк. 1–1зв.

²⁸ Там само. Од. зб. 8079. Арк. 1зв.–2.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Од. зб. 8080. Арк. 1–2зв.

- ³¹ Там само. Арк. 2зв.
- ³² Там само. Ф. 37. Од. зб. 109. Арк. 1зв.–2.
- ³³ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1зв.; Од. зб. 8084. Арк. 1; Од. зб. 8085. Арк. 1.
- ³⁴ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1.
- ³⁵ Там само. Од. зб. 8084. Арк. 1.
- ³⁶ Там само. Арк. 1–1зв.
- ³⁷ Там само. Од. зб. 8085. Арк. 1.
- ³⁸ Там само. Од. зб. 8084. Арк. 1зв.
- ³⁹ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1.
- ⁴⁰ Там само. Арк. 1зв.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. Од. зб. 8081. Арк. 1зв.
- ⁴⁴ Там само. Од. зб. 8083. Арк. 1.
- ⁴⁵ *Дудко В.* Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді//Київська старовина. 1997. № 1–2. С. 48–56.
- ⁴⁶ Там само. С. 48–49.
- ⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8083. Арк. 1.
- ⁴⁸ Там само. Од. зб. 8084. Арк. 1.
- ⁴⁹ Там само. Од. зб. 8082. Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. Арк. 2.
- ⁵¹ Там само. Од. зб. 8086. Арк. 1.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само. Арк. 1зв.
- ⁵⁵ Там само. Арк. 1.
- ⁵⁶ Там само. Арк. 1зв.
- ⁵⁷ Там само. Од. зб. 8082. Арк. 1–1зв.
- ⁵⁸ Там само. Од. зб. 8088. Арк. 1.
- ⁵⁹ Там само. Од. зб. 8087. Арк. 1.
- ⁶⁰ Там само. Од. зб. 8088. Арк. 1.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само. Од. зб. 8089. Арк. 1.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. Арк. 1зв.
- ⁶⁵ *Ашин Ф. Д., Алтатов В. М.* “Дело славистов”. 30-е годы. Москва: На-следие, 1994. С. 102.
- ⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8089. Арк. 1зв.
- ⁶⁷ Там само. Од. зб. 8090. Арк. 1.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. Арк. 1–1зв.
- ⁷⁰ Там само. Арк. 1зв.
- ⁷¹ Там само. Од. зб. 6666. Арк. 1.
- ⁷² Там само. Од. зб. 6667. Арк. 1.
- ⁷³ Там само. Арк. 2.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Там само. Од. зб. 6668. Арк. 1зв.
- ⁷⁶ Там само. Арк. 1.

⁷⁷ Там само. Од. зб. 6669. Арк. 1зв.

⁷⁸ Там само. Од. зб. 6670. Арк. 1.

⁷⁹ Там само. Арк. 1зв.

The article analyzes the letters of V. M. Peretz and V. P. Adrianova-Peretz to I. F. Erofeev, which are sources for researching life, activities and creative heritage of the scientists. The epistolary documents are stored in the collection of the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

Key words: V. M. Peretz; V. P. Adrianova-Peretz; I. F. Erofeev; the epistolary; All-Ukrainian Academy of Sciences.